

**VALDŽIA
LUOMAS
INDIVIDAS**
LIETUVOS DIDŽIOJOJE
KUNIGAİKŠTYSTĖJE
XIII-XVIII A.
ISTORIJS SLINKTYS

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

Darius BARONAS
Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ
Gitana ZUJIENĖ
Adam STANKEVIČ
Jūratė KIAUPIENĖ
Gintautas SLIESORIŪNAS

**VALDŽIA
LUOMAS
INDIVIDAS**
**LIETUVOS DIDŽIOJOJE
KUNIGAİKŠTYSTĖJE**
XIII–XVIII A.
ISTORIJOS SLINKTYS

KOLEKTYVINĖ MONOGRAFIJA

Lietuvos istorijos institutas
Vilnius, 2022

Knygos leidybą pagal „Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą“ finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-LIP-22-16).

Recenzentai:

doc. dr. Robertas Jurgaitis (Lietuvos istorijos institutas)

doc. dr. Marius Ščavinskas (Klaipėdos universitetas)

Atsakingoji redaktorė

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios
bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.lt

ISBN 978-609-8314-20-5

© Darius Baronas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Gitana Zujienė,
Adam Stankevič, Jūratė Kiaupienė, Gintautas Sliesoriūnas, 2022

© Lietuvos istorijos institutas, 2022

TURINYS

ĮVADAS ... 9

VALDŽIA IR VALSTYBĖ

LIETUVOS DIDŽIOJO KUNIGAİKŠČIO VALDŽIA:
IDEOLOGINIAI ŠALTINIAI, SKLAIDA IR ATSPINDŽIAI
POLITINĖJE MINTYJE XIII–XVI A. ... 21

Darius Baronas

Įvadas ... 21

Valstybiškai organizuota visuomenė ... 44

Barbarų karalystės ... 48

Šventojo Rašto sluoksnis ... 53

Romėnų antikos sluoksnis ... 55

Šv. Augustinas ... 66

Ankstyvųjų viduramžių sluoksnis ... 68

Brandžių ir Vėlyvųjų viduramžių sluoksnis ... 71

Lietuvos geografinė ir geopolitinė aplinka ... 72

Karalius Mindaugas. Lietuvos Karalystė (1253–1263) ... 77

Kariauna – politinio veikimo mokykla ... 84

Nesantaika, kerštas, sutarimas ... 85

Valdovas mūšio lauke ... 89

Prigimtinių teisės samprata Viduramžių lotyniškoje Europoje ... 104

Lietuvos valdovų teisingumo samprata ... 107

Taika ir teisingumas ... 112

Valdžios sakralumo aura. Krikščioniškos valdžios raiškos priemonės

Lietuvoje XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje ... 113

Apibendrinimas ... 127

LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAİKŠTYSTĖ –
ANKSTYVŲJŲ MODERNIŲJŲ LAIKŲ EUROPOS VALSTYBĖ
(IKI XVII A. ANTROSIOS PUSĖS):
ISTORIOGRAFIJOS ĮŽVALGOS ... 130

Jūratė Kiaupienė

Įvadas ... 130

Istoriografinės ir šaltiniotyrinės tyrimo problemos ... 132

Ankstyvųjų moderniųjų laikų *valstybės* ištakos Europoje:

teorinė metodologinė prieiga ... 146

Apibendrinimas ... 164

DIDIKŲ OLIGARCHIJA LIETUVOS
DIDŽIOJOJE KUNIGAİKŠTYSTĖJE. SAPIEGOS
XVII A. PABAIGOJE – XVIII A. PRADŽIOJE ... 165

Gintautas Sliesoriūnas

Įvadas ... 165

Pacų hegemonija (1669–1682) ... 171

Sapiegų hegemonija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje

XVII a. pabaigoje ... 177

Apibendrinimas ... 199

VALSTYBĖS VALDYMO REFORMA XVIII A.:
KONSTITUCINĖS MONARCHIJOS ĮTVIRTINIMAS
IR LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAİKŠTYSTĖ ... 200

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

Įvadas ... 200

Abiejų Tautų Respublika XVIII a. pirmojoje pusėje.

Valdymo reformos projektai ... 208

Čartoriskių *Familijos* reformų vizijos ir pirmieji valdymo
pertvarkymai ... 211

Tarp bajorų respublikos ir konstitucinės monarchijos:

Ketverių metų seimo (1788–1792) reformų projektai ... 222

„Ramios politinės valdžios konstitucija“ ... 233

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė konstitucinės monarchijos metais ... 239

Apibendrinimas ... 253

BAJORŲ LUOMO SLINKTYS

BAJORIJOS TEISINĖS KULTŪROS BRUOŽAI:

TRAKŲ VAIVADIJOS BAJORAI IR JŲ TEISMAI

XVIII A. ANTROJOJE PUSĖJE ... 259

Adam Stankevič

Įvadas ... 259

Teisė ir teismai Trakų vaivadijos bajorų instrukcijose
pasiuntiniams į Seimą ... 262

Bajorų tarpusavio ginčai ir jų sprendimo būdai ... 277

Valstybinių teismų praktikos bruožai ... 286

Apibendrinimas ... 294

NUO KARIO IKI VALSTYBĖS TARNAUTOJO:

BAJORŲ KARJEROS VALSTYBĖS INSTITUCIJOSE.

AUGUSTINO MIDDLETONO ATVEJIS ... 304

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

Įvadas ... 304

Škotų imigrantai Abiejų Tautų Respublikoje ... 311

Midletonai Lietuvos lokaliniame elite: ryšiai, kontaktai, karjeros ... 313

Ekonominio statuso įtvirtinimo sunkumai ... 318

Diplomatinės karjeros iššūkiai ... 320

Tėvynės ir tapatybės problema ... 324

Apibendrinimas ... 326

VALDŽIA IR INDIVIDAS

VALDŽIOS IR INDIVIDO SANTYKIS: TEISINĖS ATSAKOMYBĖS
SAMPRATOS IR VERTINIMAS VISUOMENĖS IR INDIVIDO AKYSE
(XIV A. PABAIGA – XVII A. PIRMOJI PUSĖ) ... 331

Gitana Zujienė

Įvadas ... 331

Vakarų Europos filosofai apie valdžią ir individą XVI–XVII a. ... 340

Valdžios ir individo santykis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
humanistų darbuose XVI a. – XVII a. pirmojoje pusėje ... 346

Mykolas Lietuvis ... 347

Petras Roizijus ... 351

Augustinas Rotundas ... 357

Andrius Volanas ... 360

Leonas Sapiega ... 366

Petras Skarga ... 368

Aronas Aleksandras Olizarovijus ... 372

Individo teisinės atsakomybės raida Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
teisės šaltiniuose XIV a. pabaigoje – XVI a. ... 374

Valdovų privilegijos valstybės luomams ... 374

Žemių (sritinės) privilegijos ... 377

Kazimiero teisynas ... 379

Valdovo nuostatai ir Seimo nutarimai ... 381

Lietuvos Statutai ... 382

Teisminės valdžios ir individo santykis pilies teismų praktikoje
XVI a. antrojoje pusėje – XVII a. pirmojoje pusėje ... 385

Apibendrinimas ... 392

IŠVADOS ... 394

RINKTINĖ BIBLIOGRAFIJA ... 404

SUMMARY ... 415

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ ... 427

ĮVADAS

Teoriniuose valdžios ir galios struktūrų, valstybės politinės jėgos ir visuomenės socialinės galios, individo ir valdžios santykio diskursuose aptinkamos **galios** / **valdžios** sampratos, turinčios atitikmenis ar tiesiogines ištakas paradigminiuose galios teoretikų Maxo Weberio, Percy'io Ernsto Schrammo, Norberto Eliaso, Michaelio Manno ir kitų tyrėjų veikaluose, suteikia teorinius įrankius sistemingai tirti žmonių tarpusavio ryšius ir priklausomybę, ilgalaikes, dažnai pasikartojančias makrostruktūras ir procesus, kuriuos nurodo tokios sąvokos kaip „valstybės“, „luomai“, „feodalinės“, „rūmų dvaro“ arba „industrinės visuomenės“, o kartu ragina atsigręžti į **galia** / **valdžia** kaip daugialypį reiškinių ar fenomeną, kuris veikia, daro įtaką ir formuoja mikrostruktūrą – individą.

Naujų metodologinių prieigų pasirinkimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdžios, luomo, individo santykiams atskleisti atveria galimybes ne tik teoriniu lygmeniu svarstyti valstybės ir valdžios, kaip istorinių kategorijų, sampratą, jų vartoseną tarptautinės istoriografijos diskursuose, bet ir pažinti Lietuvos valstybės ir jos valdymo praktiką Viduramžių ir Ankstyvųjų naujųjų laikų epochoje. Valdžios legitimumo konceptas suteikia galimybes išryškinti kokybinį skirtumą tarp didžiojo kunigaikščio valdžios pagoniškos ir krikščioniškos Lietuvos laikais (XIV–XV a. sąvarta), atskleisti Gediminaičių dinastinės valdžios panašumus ir skirtumus Lenkijos Karalystės ir Kijevo Rusijos tradicijų kontekstuose. Valdininkijos (valstybės tarnautojų) fenomenas, išplėtotas sociologų darbuose, atveria kelius organizacijų teorija grįstiems valstybės valdymo procesų tyrimams, atskleidžiantiems socialinės struktūros pokyčius Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI–XVIII a. Tuo tarpu teisės sociologijos metodologinės prieigos sudaro sąlygas naudojantis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų medžiaga per luomo ir individo prizmę tirti bajoro santykį su teise ir teismine valdžia, o Michelio Foucault išskirti juridinės ir disciplinarinės valdžios tipai įgalina analizuoti valdžios santykį su individu – kriminaliniu nusikaltėliu ir individu – nukentėjusiuoju.

Individo, giminės, luomo tyrimai, paremti biografine ir genealogine prieigomis, taip pat ir egodokumentinių šaltinių analize, sudaro sąlygas atskleisti vertingus individualios pasaulėžiūros, giminės interesų ir luomo reikalavimų sankirtos taškus, kuriuose persipina privataus gyvenimo ir asmeninės karjeros,

giminės interesų ir giminaičių vidaus konfliktų, valstybės institucijų ir individualių vertybinių nuostatų temos, atskleidžiančios platesnes individo ir luomo sociokultūrinės reprezentacijas.

Pasitelkdami naujausias teorines ir metodologines tyrimų prieigas, 2017–2021 m. Lietuvos istorijos institute vykdytos mokslo programos „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: valdžia, luomas, individas. XIV–XVIII a. istorijos slinktyse“ dalyviai kėlė tikslą tirti valdovo, luomo ir individo santykius Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, atskleidžiant valstybės politinės valdžios ir visuomenės grupių socialinės galios bei individo ir valdžių santykių slinktis Vėlyvųjų viduramžių ir Ankstyvųjų naujųjų laikų Lietuvoje. Programos tikslą nulėmė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimų istoriografijos situacija: turime nemenką įdirbį tiriant, interpretuojant ankstyvosios Lietuvos valstybės sukūrimą ir jos funkcionavimą¹, tačiau iki šiol esame menkai pažinę Viduramžių epochos Lietuvos valdovų ir jų valdinių ryšius, kurie per visus Europos Viduramžius veikė kaip svarbiausias valstybiškai organizuotą visuomenę kuriantis principas. Be to, esame nepakankamai reflektavę ir imperinį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konstruktą, Zenono Norkaus sukurtą lyginamosios istorinės sociologinės prieigos būdą.

Naujų klausimų kelia ir Ankstyvųjų naujųjų laikų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, kaip valstybės, pažinimo situacija. Nors iki šiol lietuvių istoriografijoje nebuvo plačiau aptartos šio laikotarpio valstybės teorinės sampratos, jos santykis su Lenkijos Karalyste, kaip valstybe, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdymo 1569 m. sukurtoje Abiejų Tautų Respublikoje empirinių tyrimų rezultatai leidžia kalbėti apie dalinio (riboto) Lietuvos valstybinio savarankiškumo išlaikymą 1569–1795 m. laikotarpiu. Tačiau lyginamuose tyrimuose šio laikotarpio Lietuva neretai tebepristatoma kaip Lenkijos valstybės dalis. Istoriografinių tyrimų lauke taip pat netyla prieštara ir dėl Abiejų Tautų Respublikos valdymo formos įvardijimo: bajoriškojo respublikonizmo principais grįstos Lenkijos ir Lietuvos Respublikos kaip „bajorų demokratijos“ valstybės vertinimui oponavusius „didikų oligarchijos“ šalininkus į paraštę siekia nustumti „mišrios monarchijos“ apologetai, o konstitucinės monarchijos laikotarpis, kaip ir XVIII a. antrojoje pusėje vykęs valdymo formos pakeitimo taikiu keliu procesas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovų dalyvavimas valstybės pertvarkoje ir jų vaidmuo šiame procese istoriografijoje apskritai lieka nepastebėtas.

1 Kiekvieno knygoje paliečiamo problemos lauko istoriografija ir konkreti autoriaus pasitelkta metodologinė prieiga pristatoma atitinkamame monografijos skyriuje.

Dar mažesnio tyrėjų dėmesio iki šiol sulaukia valdančiojo bajorijos luomo kaip visumos, tiek ir skirtingų bajorijos grupuočių bei atskirų bajorų luomo narių ryšių, sąveikos ir vaidmens Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje problematika.

Atsižvelgdami į tirtinų temų spektrą bei realias išsikeltų uždavinių įgyvendinimo galimybes (ribotas laikas, riboti žmogiškieji ir finansiniai ištekliai, pandemija, karantinas), programos „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: valdžia, luomas, individas. XIV–XVIII a. istorijos slinktys“ dalyviai susitelkė į tris tyrimų aspektus: valdžios (galios) ir valstybės santykį, bajorijos luomo pokyčius ir individo socialinių ryšių bei santykių tyrimus, kurių rezultatai pristatomi trijose kolektyvinės monografijos dalyse: „Valdžia ir valstybė“, „Bajorų luomo slinktys“ ir „Valdžia ir individas“.

Pati didžiausia temų ir analizuojamų problemų aprėptimi yra **pirmoji knygos dalis**. Joje siekiama teminiu ir chronologiniu aspektais aptarti valdžios ir valstybės institutų raidą nuo XIII a. iki XVIII a. pabaigos. Išsamiaame Dariaus Barono atliktame tyrime tarsi „iš vidaus“ žvelgiama į Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžią, siekiant pažinti ir aprašyti jos veikimo ir poveikio stiprumo aspektus XIII–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės socialinės tikrovės kontekste. Lietuvos didžiojo kunigaikščio instituciją tirdamas lyginamojoje perspektyvoje, idant pažintiniu požiūriu ji būtų prasmingai sugretinta su kitų Europos šalių monarchinės valdžios institucijomis, D. Baronas gilinasi į Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžios legitimavimo XIII–XVI a. šaltinius, pristato didžiojo kunigaikščio šeimos narių vaidmenis politiniame Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyvenime, analizuoja Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vietą ir vaidmenį regiono kontekste. Autorius pabrėžia, kad, „lyginant XV–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacinį šuolį, matosi akivaizdi jo sparta ir mastas. Bet vos tik imi intensyviau naudotis lyginamąja perspektyva pasitelkęs kokybinius ir kiekybinius kriterijus, netrunki pastebėti ne tik raidos intensyvumo, bet ir tipologinius skirtumus. Nepaisant tam tikro Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės priartėjimo prie Vidurio ir net Vakarų Europos socialinės ir politinės tikrovės XV–XVI a., ji vis dėlto iki pat savo gyvavimo pabaigos taip ir liko per giliai įklimpusi į Rytų Europos tikrovę, kad galėtų būti be didesnių išlygų priskirta prie Vidurio Rytų Europos regiono. Tokia iš dalies istoriografinė, bet tam tikra dalimi ir istorinė (t. y. faktinė) situacija atsispindi ir šiuolaikinėje istorijos mokslo industrijoje, kur Vengrijos, Čekijos, Lenkijos grupavimas yra tarsi savaime suprantamas dalykas. Nepaisant katalikiško Lietuvos valstybės

branduolio krikšto, ji vis vien per visą savo tolesnį gyvavimo laikotarpį taip ir liko pakibusi tarp Rytų ir Vakarų“. Tokį bendrą vaizdą, mokslininko nuomone, „kaip tik nemaža dalimi ir paaiškina monarchinės valdžios instituto silpnumas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinėje, socialinėje ir kultūrinėje tikrovėje“ (Darius Baronas. *Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžia: ideologiniai šaltiniai, sklaida ir atspindžiai politinėje mintyje XIII–XVI a.*, p. 21–129).

Monarchinės valdžios instituto sampratos kaitą, šiuolaikinėje istoriografijoje vartojamas skirtingas *valstybės* koncepto apibrėžtis apžvelgia Jūratė Kiaupienė, kartu pristatydama tyrėjų požiūrius į Ankstyvųjų moderniųjų laikų valstybės ištakas Europoje (Jūratė Kiaupienė. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė – Ankstyvųjų moderniųjų laikų Europos valstybė (iki XVII a. antrosios pusės). Istoriografijos įžvalgos*, p. 130–164).

Lietuvos politinio elito susistruktūravimo į neformalias politines grupuotes procesą XVII–XVIII a. sandūroje ištyręs Gintautas Sliesoriūnas dėmesį sutelkia į bajorų luomo ir valdžios santykį. Mokslininkas ne tik atskleidžia oligarchinę Lietuvos didikų sluoksnio ir viso bajorų luomo struktūrą. Pasitelkdamas didikų Pacų ir Sapiegų dominavimo pavyzdžius, jis detalizuoja takoskyrą tarp deklaruojamos bajoriškosios demokratijos ir realaus oligarchinio valdymo XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. G. Sliesoriūno tyrimas parodo, kad, nepaisant bajorų luomo teisinės lygybės, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje įtvirtintos 1566 m. priimtu Antruoju Lietuvos Statutu ir sustiprintos 1569 m. Liublino unijos su Lenkijos Karalyste aktu bei 1588 m. priimtu Trečiuoju Lietuvos Statutu, šią deklaruotą bajorų luomo lygybę nuolat stebė bajorų luomo viršūnė – didikai, kurie dominavo virš nepalyginamai gausesnės, bet žymiai skurdesnės likusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos dalies. Tokį santykį lėmė ne tik turtiniai skirtumai bajorų luomo viduje ar istorinė tradicija, bet ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė kultūra. Vidutinė bajorija, potenciali platesnių bajorijos sluoksnių interesų reiškėja ir „bajoriškosios demokratijos principų pagrindinė gynėja bei puoselėtoja“, buvo per silpna ir nepajėgė transformuoti po XVI a. vidurio reformų realiai išlikusios, nors teisiškai jau nebesankcionuotos oligarchinės sanklodos į naują, paremtą deklaruojamo bajoriškojo respublikonizmo principais. Lietuvos bajoriją su didikais saistė priklausomybės – vadinamojo klientelizmo, arba tiesiog tarnystės, ryšiai. G. Sliesoriūno tyrimai atskleidžia, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės skirtumų nuo jos partnerės bendroje Abiejų Tautų Respublikoje – Lenkijos Karalystės – visuomenės buvo ir daugiau. Vienas jų – labai ryški

turtinė diferenciacija pačiame Lietuvos valdančiajame elite. Didikų sluoksnio viršūnę XVI–XVII a. sudarė 2–3 galingiausios giminės, kurias autorius įvardijo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės oligarchais. Tarp giminės ekonominės galios ir politinės įtakos buvo abipusis ryšys. Gausūs dvarai lengvino jų savininkams kelią į aukščiausias valstybės pareigybes. Įgyta politinė įtaka didino didikų galimybę gauti naujus valstybinių žemių dovanojimus (suteiktis), valstybinių seniūnijų valdymą, karališkųjų ekonomijų administravimą ar maitų nuomą, o kartu atverdavo valstybinės karjeros kelią didikų giminių atžaloms. Taip formavosi vadinamosios senosios „senatoriškosios“ giminės, kurių atstovai per tris ir daugiau kartų užimdavo senatorių pareigas. Šis, jokiuose įstatymuose nerasytas statusas suteikdavo tokiai didikų giminei ypatingą prestižą, pripažįstamą bajoriškoje visuomenėje, o kartu turėjo ir praktinę reikšmę – padėdavo tokioms giminėms išlaikyti prestižą tarp kitų didikų ir vykdyti kryptingą matrimonialinę politiką. O tai dažniausiai reiškė dar didesnę turtų koncentraciją tokios giminės rankose.

Pristatydamas didikų oligarchiją kaip dominuojančią XVII–XVIII a. pradžios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdymo formą, G. Sliesoriūnas taip pat atkreipia dėmesį ir į Vakarų istoriografijoje įsitvirtinusią „mišrios monarchijos“ sąvoką bei jos vartojimo Abiejų Tautų Respublikos valdymui apibūdinti problemišumą. „Mišrios monarchijos“ sąvokos šalininkų nuomone, nepaisant išaugusios aristokratinio elito reikšmės bei fakto, kad luominėje to meto valstybėje didikų sluoksnis, t. y. „oligarchija“, paveržė didelę dalį karaliaus ir luominės atstovybės (t. y. bajorijos) galių, vis dėlto sąlygos susiformuoti tikrajai didikų oligarchijai Lenkijos ir Lietuvos valstybėje nesusiformavo, nes didikai niekada nemonopolizavo visos valdžios. Toks požiūris buvo grindžiamas įžvalga, kad negalima nuvertinti bajorijos, ypač vidutinės, politinio vaidmens valstybėje. „Didikų oligarchijos“ terminas kaip visos Lenkijos ir Lietuvos valstybės valdymo formos 1652–1763 m. laikotarpiu apibūdinimas šiuolaikinėje istoriografijoje beveik nebevertojamas. Tačiau šis terminas pasitelkiamas, kai norima pabrėžti vieną iš esminių to laikotarpio Lenkijos ir Lietuvos visuomenės bruožų – didikų sluoksnio dominavimą valstybės politiniame gyvenime (Gintautas Sliesoriūnas. *Didikų oligarchija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Sapiegos XVII a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje*, p. 165–199).

Abiejų Tautų Respublikos santvarkos pokyčiams paskutiniaisiais šios valstybės gyvavimo dešimtmečiais skirtame Ramunės Šmigelskytės-Stukienės atliktame tyrime į Abiejų Tautų Respublikos valdymo reformą bei konstitucinės

monarchijos įvedimo procesą žvelgiama iš Lietuvos bajorijos perspektyvos. Parodoma, kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė tauta vertino paveldimo sosto įvedimo idėją, kokius alternatyvius valstybės ateities kelius matė ir kokius reikalavimus kėlė paveldimam monarchui. Konstitucinės monarchijos įvedimo procesas knygoje atskleidžiamas pristatant Abiejų Tautų Respublikos valdymo reformos genezę, Čartoriskių *Familijos* reformų vizijas ir Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymo pradžioje įvestus valdymo sistemos pertvarkymus, Ketverių metų seime (1788–1792) svarstytus valstybės pertvarkos projektus, konstitucinės monarchijos įtvirtinimą, paskelbus 1791 m. gegužės 3 d. konstituciją, bei konstitucinės monarchijos laikotarpio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdymą. Apžvelgus Ketverių metų seimo (1788–1792) reformų įgyvendinimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje procesą, įvertinama, kiek giliai Lietuvos bajorija palaikė ir priėmė modernios, centralizuotos konstitucinės monarchijos valdymo formą ir kokiose srityse tikėjosi išlaikyti senąją tvarką. Tyrimas atskleidžia, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija į paveldimos konstitucinės monarchijos metus įžengė suvokdama, jog „sosto paveldėjimas nėra niekada neprieštarauja laisvei“, kad valdymo reformos yra būtinos, siekiant sustiprinti valstybę grėsmės iš užsienio akivaizdoje. Parodoma, kad Ketverių metų seimo epocha ne tik sukūrė naują Lietuvos ir Lenkijos unijos turinį, bet ir iš esmės pakeitė kasdieninį visuomenės, visų pirma bajoriškosios jos dalies, gyvenimą. Konstitucinės monarchijos metais greta pokyčių politinėje sistemoje vyko ir administraciniai pertvarkymai, buvo įgyvendinta teismų sistemos reforma, kūrėsi naujos lokalinės savivaldos institucijos, pakilimą išgyveno miestai, atgavę ar naujai įgiję savivaldos teises. Reformos pasiekė tolimiausius valstybės kampelius ir buvo teigiamai sutiktos vietos bajorijos (Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. *Valstybės reforma XVIII a. Konstitucinės monarchijos įtvirtinimas ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, p. 200–255).

Antrojoje knygos dalyje susitelkiama į bajorų luomą ir jo atstovus, siekiant apčiuopti šios Viduramžiais susiformavusios privilegijuotos riterių-karių bendrijos santykį su teise ir teisine valdžia bei atskleisti besikeičiančius jos narių socialinius vaidmenis Naujųjų laikų visuomenėje. Bajorų luomo ir jo atstovų vietai bei vaidmeniui visuomenėje atskleisti pasitelktos dvi skirtingos, tačiau viena kitą papildančios prieigos. Adamas Stankevičius, pasitelkdamas teisinės kultūros sąvoką bei remdamasis empiriniais Trakų vaivadijos teismų veiklos tyrimais, per luomo ir individo prizmę žvelgia į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų santykį su teise ir teismine valdžia. Mokslininkas parodo, kad Naujųjų laikų

Lietuvos bajoro teisinę sąmonę formavo ne tik 1588 m. patvirtintas Trečiasis Lietuvos Statutas, ilgiau negu dviem šimtmečiams suformavęs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinę sistemą, bei šiame teisės kodekse išdėstytos normos ir teisės institutai, bet taip pat ir teismų praktika bei visuomenėje vykę modernėjimo procesai. Teisinė kultūra tyrime vertinama kaip įgyvendintų ir idealių teisinių priemonių sistema, kuria apibūdinamas visuomenės narių sugyvenimo ir socialinės tvarkos palaikymo lygis. Teisinei kultūrai pažinti išskiriamos dvi jos sritys: teisinė sąmonė (individo, jų grupių ir visuomenės žinios apie teisę, jų teisės vaizdiniai ir vertinimai) ir teisinis elgesys (asmens valingas socialinis elgesys, kuris vertinamas pagal veikiančios teisės normas ir neatitikties joms atveju užtraukia jam teisinę atsakomybę).

Įvertinęs istoriografijoje vyraujančią požiūrį į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę kaip santykinai aukštos teisinės kultūros valstybę, kurioje teisei reiškiamas pagarba (legalizmas) neretai priklausydavo nuo išorės veiksmų (galios, jėgos, finansinio pajėgumo ir kita), bei išanalizavęs vietinių valstybinių bajorų teismų medžiagą ir Trakų vaivadijos bajorijos instrukcijas jų išrinktiems pasiuntiniams į Seimą, A. Stankevičius prieina prie išvados, kad XVIII a. Lietuvos bajoriškoji visuomenė iš tiesų pasižymėjo aukšta teisine kultūra: gana gerai išmanė galiojančią teisę, teikė įvairius su jos patobulinimu susijusius pasiūlymus. Daugiausiai dėmesio čia kaip tik ir buvo skiriama teisei bei teismų veiklai. Norėta valstybinius teismus padaryti labiau prieinamus eilinei bajorijai, sutrumpinti teismines procedūras ir atitinkamai jas atpiginti (tai siūlymai, susiję su ribų teismo reformavimu, paprastių teismų įsteigimu, apeliacinio skundo svarstymu pačioje vaivadijoje ir kt.), padaryti teismų veiklą saugesnę (Adam Stankevič. *Bajorijos teisinės kultūros bruožai: Trakų vaivadijos bajorai ir jų teismai XVIII a. antroje pusėje*, p. 259–303).

Kitu aspektu – per škotų kilmės Lietuvos bajoro Augustino Midletono karjeros Abiejų Tautų Respublikos valstybės institucijose prizmę – į bajorų luomo viduje vykusias slinktis žvelgia Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. Atliktas tyrimas atskleidžia, kad paskutiniaisiais XVIII a. dešimtmečiais ypač palankias karjeros galimybes tiek vietos bajorams, tiek ir imigrantams atvėrė karaliaus Stanislovo Augusto pradėta įgyvendinti valstybės valdymo pertvarka ir naujų institucijų kūrimas. Nors patrono ir kliento ryšiai tebesaistė visuomenę, protekcijos ir laidavimai turėjo svarbų vaidmenį, tačiau įgytas išsilavinimas, užsienio kalbų mokėjimas, imlumas naujoms idėjoms ir nuoseklus išsikeltų tikslų siekis tapo vienu iš sėkmingos bajoro karjeros garantų. Stanislovo Augusto suformuota

karaliaus dvaro grupuotė, telkianti ištikimus šalininkus visose vaivadijose ir pavietuose, tapo starto vieta daugeliui vidutinės ir netgi smulkiosios bajorijos atstovų. Vienas tokių pavyzdžių – Kauno teismo paseniūnio, Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo deputato Augustino Middletono (Augustyn Middleton) karjera. Tyrimas parodė, kad škotų kilmės bajorų Middletonų istorija XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje atspindėjo tipinį imigrantų identifikavimosi ir susigiminiavimo su vietos bajorija kelią. Įsitvirtinimas naujojoje tėvynėje vyko dviem keliais – renkantis tarnybą įtakingų didikų dvarų administracijoje, atliekant įvairius jų pavedimus ir ilgainiui užsitarnaujant protekcijas pareigybėms lokaliame elite arba stojant tarnauti kariuomenėje. XVIII a. paskutiniaisiais dešimtmečiais kuriantis naujoms valstybės institucijoms, smulkiajai bajorijai atsirado daugiau galimybių daryti karjerą valstybės tarnyboje. Vienas iš sėkmingos karjeros garantų XVIII a. buvo perėjimas į katalikų tikėjimą. XVIII a. antrojoje pusėje Middletonų giminės atstovai palaipsniui įsitvirtino Ukmergės, Uptės ir Kauno pavietuose. Aktyviausiai Middletonai reikėsi Kauno pavieto bajorijos gyvenime, įsitraukdami į karaliaus Stanislovo Augusto grupuotės veiklą. Trys šios giminės atstovai pasižymėjo ilgamete veikla teismo institucijose ir tik vieno iš Middletonų – Kauno paseniūnio Augustino – karjera išėjo už Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ribų. Tapęs Lenkijos ir Lietuvos valstybės diplomatinio korpuso tarnautoju, A. Middletonas prisidėjo gerinant šios valstybės įvaizdį užsienio spaudoje bei gaunant finansinę paramą Respublikai Amsterdamo bankuose, tačiau jo diplomatinės veiklos galimybes ribojo socialinis statusas ir finansinė situacija. Už karjerą valstybinėse institucijose gaunamas atlyginimas nebuvo pakankamas ekonominei gerovei susikurti. A. Middletono pavyzdys rodo valstybės tarnautojo padėties sudėtingumą ir gyvenimą skolon XVIII a. pabaigos Lenkijos ir Lietuvos valstybėje (Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. *Nuo kario iki valstybės tarnautojo: bajorų karjeros valstybės institucijose. Augustino Middletono atvejis*, p. 304–327).

Trečiojoje knygos dalyje valdžios ir individo santykis atskleidžiamas pasitelkiant teisinės atsakomybės sampratą. Išanalizavusi Vakarų Europos filosofų požiūrį į valdžios bei įstatymų kilmę ir jų reikšmę individui bei pristačiusi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės humanistų ir švietėjų veikaluose kurtą valdžios ir individo sąveiką per valstybės teisinę sistemą bei autorių požiūrį į to meto realijas, Gitana Zujienė atskleidžia, kaip Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje reikėsi valdžios ir individo santykiai individo nusikaltimo atveju. Šis tyrimas iš dalies atliepia pirmosios knygos dalies pirmajame skyriuje D. Barono

gvildentus klausimus – prigimtinės teisės sampratą Viduramžių lotyniškoje Europoje, Lietuvos valdovų teisingumo suvokimą ir taikos bei teisingumo aspektus, tačiau papildo juos naujomis išvalgomis. Autorė pažymi, kad iki pat XIX a. Vakarų kultūroje valdžios ir individo santykis buvo apibrėžiamas jėgos / galios ir pavaldumo principais. Viduramžiais bausmė buvo suvokiama kaip valdovo kerštas, kurio tikslas buvo atkurti pažeistą aukščiausią valdžią. Valdovas stoja prieš nusikaltėlį, bausdamas jį griežtai ir žiauriai. Naujaisiais laikais formavosi trigubas nusikaltimo suvokimas: kaip, pirma, skriauda asmeniui, antra, žala visuomenei ir, trečia, Dievo įžeidimas. Nusikaltėlis pamažu tampa visuomenės priešu, nes nusikaltimas pažeidžia jos tvarką. Visuomenė turi teisę gintis, bet ne kerštauti, gintis reguliuojama įstatymais. Pagrindinis bausmės akcentas tampa ne nusikaltėlio kūnas ir jo sunaikinimas, bet bausmės vaizdai ir nusikaltimo prevencija. XVIII–XIX a. sandūroje vyksta nauji pokyčiai: patekęs į institucinį matymo lauką ir tai žinodamas, individas pats imasi prievartinių galios funkcijų – disciplinos. Galia bausti „išsisklaido“ administraciniame valstybės aparate, o bausmė atlieka individų korekcijos funkciją.

Valdžios ir individo-nusikaltėlio santykio aspektu G. Zujienė išskyrė du pagrindinius postulatus, kurie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės sistemoje susiformavo jau XV a.: pirma, „niekas neturi atsakyti už kito nusikaltimus, tik pats nusikaltęs asmuo“; antra, „niekas negali būti baudžiamas tik skundo pagrindu be kaltės įrodymo“, t. y. jo kaltė turėjo būti įrodoma teisme. Pačią teismo proceso, kurio metu kaltė turėjo būti įrodoma arba kaltinimas atmetamas, tvarką gana gerai reglamentavo Lietuvos Statutai – pradedant šaukimo įteikimu, baigiant bausmės skyrimu ar išteisinimu. Teismas atlikdavo daugiau tarpininko vaidmenį tarp nusikaltusiojo ir nukentėjusiojo. Kai nusikaltimas būdavo įrodomas, teismas nuteistajam dažniausiai skirdavo nukentėjusiojo prašytą bausmę. Tačiau taip būdavo tik tuomet, jeigu atsakovas geranoriškai stodavo į teismą ir pakludavo jo sprendimui. Priešingu atveju teisminė valdžia neturėjo galių jį paveikti – pristatyti į teismą, įpareigoti atlikti bausmę arba ją įvykdyti. Praktikoje tai buvo palikta kiekvieno bajoro garbės reikalui. Tačiau laikui bėgant bajoriškos garbės samprata apsiribojo tik savo teisių ir laisvių deklaravimu. Išsireikalavę luominių teismų, patys bajorai nepakluso jiems nepalankiems teismų sprendimams. Bajoriška visuomenė taip pat ne visuomet buvo pajėgi kontroliuoti savo atstovą. Be to, tų pačių bajorų atstovaujami pavietų teismai dažnai palaikė bajoriją ir jos išskirtinę padėtį kitų luomų atžvilgiu. Kiekvienam teismo sprendimui buvo galima apeliacija, o tai teismo procesą dar labiau ištesdavo. Todėl

nusikaltimo atveju valdžia nukentėjusiojo lūkesčius ne visada pateisindavo. Tai buvo viena iš priežasčių, kodėl greta oficialių teismų egzistavo vadinamieji trečiųjų teismai, sudaryti iš kaimynų, įtakingų asmenų, sprendę ginčus susitarimo būdu. Ši tyrimo dalis siejasi su knygos antrosios dalies pirmuoju skyriumi, kuriame A. Stankevičius analizuoja bajorijos teisinės kultūros bruožus ir papildo ją pavyzdžiais iš XVI a. antrosios pusės – XVII a. pirmosios pusės pavietų piliečių teismų darbo praktikos (Gitana Zujienė. *Valdžios ir individo santykis: teisinės atsakomybės sampratos ir vertinimas visuomenės ir individo akyse (XIV a. pabaiga – XVII a. pirmoji pusė)*, p. 331–393).

Valdžios, luomo, individo santykių ir ryšių problemos platumas, nagrinėtinų klausimų gausa, kaip ir kitos objektyvios aplinkybės neleido vienodai išsamiai išanalizuoti visų aktualių ir svarbių valdžios, luomo ir individo sampynos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje aspektų. Laiku nebuvo pabaigtas ir kolektyvinės monografijos dalimi netapo programos vykdymo plane numatytas Stepheno C. Rowello tyrimas, skirtas valstybės ir Bažnyčios santykiams XV–XVI a. aptarti, kuriame ketinta apžvelgti religinių, socialinių, politinių tendencijų vystymąsi Vilniaus vyskupijoje vyskupaujant Jonui iš Lietuvos kunigaikščiui.

Maloniems skaitytojams teikiamoje monografijoje pristatomi šešių mokslo programoje „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: valdžia, luomas, individas. XIV–XVIII a. istorijos slinkty“ dalyvavusių mokslininkų tyrimų rezultatai, sutelkti į tris problemos aspektus – **valdžią, luomą ir individą**, atveriantys iki šiol mažiau pažintus valdovo ir valstybės, valstybės ir valdžios, valdžios ir luomo, valdžios ir individo ryšių bei santykių XIII–XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje aspektus. Išryškindami šiuo metu giliausiai pažintus ir mažiau ištirtus bei probleminio tyrimo laukiančius laukus, neaprepiame visų valdžios, luomo ir individo sąveikos aspektų ir to nesiekiamo, tačiau tikimės, kad kolektyvinėje monografijoje pristatytos įžvalgos praplės mūsų žinių ir paskatins naujus Viduramžių ir Ankstyvųjų naujųjų laikų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos tyrimus.

Darius Baronas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Gitana Zujienė, Adam Stankevič, Jūratė Kiaupienė, Gintautas Sliesoriūnas, *Valdžia, luomas, individas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. XIII–XVIII a. istorijos slinkty:* kolektyvinė monografija, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022.

Monografijoje atskleidžiami valdovo ir valstybės, valstybės ir valdžios, valdžios ir bajorų luomo, valdžios ir individo ryšiai bei santykiai XIII–XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, išryškinantys iki šiol istoriografijoje mažiau pažintus problemos aspektus. Pirmojoje knygos dalyje „Valdžia ir valstybė“ teminiu ir chronologiniu aspektais aptariama valdžios ir valstybės institutų raida nuo XIII a. iki XVIII a. pabaigos. Antrojoje dalyje „Bajorų luomo slinkty“ susitelkiama į bajorų luomą, siekiant apčiuopti šios, Viduramžiais susiformavusios privilegijuotos riterių-karių bendrijos santykį su teise ir teisine valdžia bei atskleisti besikeičiančius jos narių socialinius vaidmenis Ankstyvųjų naujųjų laikų visuomenėje. Bajorų luomo ir jo atstovų vietai ir vaidmeniui visuomenėje atskleisti pasitelktos dvi skirtingos, tačiau viena kitą papildančios prieigos: per luomo ir individo prizmę žvelgiama į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų santykį su teise ir teismine valdžia bei pasiremiant škotų kilmės Lietuvos bajoro Augustino Midletono karjeros Abiejų Tautų Respublikos valstybės institucijose atveju analizuojamos bajorų luomo viduje vykusios slinkty. Trečiojoje knygos dalyje „Valdžia ir individas“, aptariant teisinės atsakomybės sampratą, parodoma, kaip Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje reikėsi valdžios ir individo santykiai individui padarius nusikaltimą.

Leidybai teikiama kolektyvinė monografija yra Lietuvos istorijos institute 2017–2021 m. vykdytos mokslo programos „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: valdžia, luomas, individas. XIV–XVIII a. istorijos slinkty“ (vadovė Ramunė Šmigelskytė-Stukienė) rezultatas.

ISBN 978-609-8314-20-5

VALDŽIA, LUOMAS, INDIVIDAS LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAİKŠTYSTĖJE XIII–XVIII A. ISTORIJS SLINKTYS

Redaktorė Reda Asakavičiūtė

Dizainerė, maketuotoja Silva Jankauskaitė

Santrauką į anglų kalbą vertė Albina Strunga

Rodyklę parengė Ugnė Jonaitytė

Viršelyje – Lietuvos didžiojo kunigaikščio (1467–1548) ir Lenkijos karaliaus (1506–1548) Žygimanto Senojo atvaizdas iš Martyno Bielskio (Marcin Bielski, 1495–1575) kronikos: Marcin Bielski, *Kronika: tho iesth, Historya Swiātā, nā szēśc wiekow, a czterzy Monārchie rozdzielona, z rozmāitych Historykow, tāk w swiętym pismie Krześcijāńskim, zydowskim, iāko y Pogāńskim, wybierāna y nā Polski ięzyk wypisāna dosthātecznīey niż pierwey, s przydānim wiele rzeczy nowych [...]*, Kraków, 1564 (įkliaja tarp p. 404 ir 405). Ilustracija paimta iš skenuoto leidinio: *Zakład Narodowy im. Ossolińskich*, prieiga per internetą: <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/2202/edition/2245#description> (vieša prieiga).

2022 12 27. 28,52 leidyb. apsk. I. Tiražas 250 egz.

Išleido Lietuvos istorijos institutas, Tilto g. 17, LT-01101 Vilnius

Spausdino „Petro ofsetas“, Naujoji Riovonių g. 25C, LT-03153 Vilnius